

રૂપરેખા

- 13.0 ઉદ્દેશો
- 13.1 પ્રસ્તાવના
- 13.2 વિષય સૂચિકરણ
 - 13.2.1 અર્થ અને હેતુ
 - 13.2.2 વિષય સૂચિકરણના ઉદ્દેશો
- 13.3 વિષય અભિગમ
 - 13.3.1 વર્ણાનુક્રમ વિષય અભિગમ
 - 13.3.2 વિષય સંબંધોનું નિર્દેશન
- 13.4 વર્ણાનુક્રમ નિર્દેશીકરણ ભાષાઓ
 - 13.4.1 સહજ નિર્દેશીકરણ ભાષા
 - 13.4.2 મુક્ત નિર્દેશીકરણ ભાષા
 - 13.4.3 નિયંત્રિત નિર્દેશીકરણ ભાષા
- 13.5. નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓ
 - 13.5.1 નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિની વ્યાખ્યા
 - 13.5.2 પૂર્વ-સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓ
 - 13.5.3 પશ્ચાત સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓ
- 13.6 ઓપેક (OPAC)
 - 13.6.1 MARC અને વિષય અભિગમ
 - 13.6.2 OPACની વિષય ઉપયોગીતા
 - 13.6.3 શોધ માટે મદદ
- 13.7 સારાંશ
- 13.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો
- 13.9 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તરો સહિત)
- 13.10 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 13.11 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

13.0 ઉદ્દેશો (OBJECTIVES)

સામાન્યતઃ ઈચ્છિત પ્રલેખની માહિતી પ્રાપ્તિ ઉપલોક્તાઓ ગ્રંથાલયસૂચિનો ઉપયોગ કરે છે. વળી, ઉપલોક્તાઓના વિવિધ અભિગમો પૈકી એક મહત્વનો અભિગમ

વિષય અભિગમ છે. અર્થાત્ પ્રલેખની માહિતી મેળવવા વિષય દ્વારા શોધખોળ કરે છે. આ સંદર્ભે વિષય સૂચિકરણ ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે. આ એકમામાં વિષય સૂચિકરણના સિદ્ધાંતો અને વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે નીચેની બાબતો જાણી શકશો.

- તમે વિષય સૂચિકરણનો ખ્યાલ સમજી શકશો.
- તમે લેખક/મથાળા સૂચિકરણથી જુદા પાડી શકશો.
- વિષય સૂચિકરણ સાથે સંકળાયેલી વિવિધ સમસ્યાઓનું સૂચિકરણ કરી શકશો અને ચોક્કસ ઉકેલ સુધી પહોંચી શકશો.
- વિષય સૂચિકરણ સાથે સંકળાયેલી વિવિધ સમસ્યાઓનું સૂચિકરણ કરી શકશો અને ચોક્કસ ઉકેલ સુધી પહોંચી શકશો.
- વિષય સૂચિકરણની વિવિધ પદ્ધતિઓ (અભિગમ) વિશે જાણી શકશો.
- તમારા ગ્રંથાલય માટે વિષય સૂચિકરણ ચોક્કસ પદ્ધતિઓ સૂચવી શકશો.

13.1 પ્રસ્તાવના (INTRODUCTION)

કોઈપણ ગ્રંથાલયનું પ્રાથમિક કાર્ય, ઉપભોક્તાઓની વિનંતી અનુસાર તેની પાસે રહેલી માહિતી (પ્રલેખો) ઉપલબ્ધ કરાવવાનું છે. આ ઉદ્દેશ જાળવી રાખવા દરેક ગ્રંથાલય યોગ્ય રીતે જાળવી રાખે છે. સૂચિ વિશ્વસનીયતા સિદ્ધાંતો પર રચવામાં આવે છે.

ઉપભોક્તા માટે કોઈ ચોક્કસ ઉપર માહિતીની જરૂરિયાતના સંદર્ભે ગ્રંથાલયસૂચિએ ગ્રંથાલય સામગ્રીના વિષય અભિગમની સુવિધા પૂરી પાડવામાં આવે તો ગ્રંથાલયનો ઉપભોક્તા પોતાની રીતે આ બાબતો શોધવા સક્ષમ બને છે. જે તેના રસના વિષય સાથે સંબંધિત બાબતો તેમજ આપેલ વિષય ગ્રંથાલયમાં ઉપલબ્ધ છે.

સૂચિકરણની પ્રક્રિયા દરમિયાન સૂચિકરણકારે ગ્રંથાલયના સંગ્રહમાં ઉમેરવામાં આવેલ પ્રલેખો માટે બંને પ્રકારનાં સ્પષ્ટીકરણોને ધ્યાનમાં લેવાં જ પડશે. આ બાબતો ભૌદ્ધિક તેમ જ ભૌતિક બંને રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વર્ણનાત્મક સૂચિકરણમાં ભૌતિક વર્ણન ભૌતિક અને ભૌદ્ધિક બંને રીતે અસ્તિત્વ સાથે સંબંધિત છે, જ્યારે વિષયસૂચિ અસ્તિત્વ ધરાવતી ભૌદ્ધિક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. વ્યવહારિક પરિભાષામાં વિષયસૂચિ ગ્રંથાલય સામગ્રીઓનું વિષયવસ્તુ પૂરી પાડે છે.

ગ્રંથાલયમાં આવીને પૃચ્છા કરવા આવનાર વ્યક્તિ ચોક્કસ વિષય ઉપર માહિતી મેળવે છે. વળી, તે પોતાની પરિભાષા સાથે રચેલ કેટલાક પ્રશ્નો સાથે સૂચિ તરફ જશે. આ પરિભાષા સૂચિકરણના પૂર્વ-નોંધનીય સમીપતા ધરાવતી કક્ષાઓમાં અનુવાદ કરેલી જ હોવી જોઈએ.

ગ્રંથાલય સામગ્રીઓના વિષય અભિગમો પૂરા પાડવા માટે વિવિધ માર્ગો છે.

ગ્રંથાલય પાઠ્ય સામગ્રીઓની ગોઠવણીની પદ્ધતિઓમાંની એક પદ્ધતિ તરીકે વર્ગીકરણ તરીકે વર્ગીકરણ પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે. વળી, ખૂબ જ સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતી પદ્ધતિ, વિષય મથાળાઓ કે નિયંત્રિત શબ્દભંડોળ (Vocabulary Control)ની યાદીના ઉપયોગ દ્વારા ગ્રંથાલયસામગ્રીનું નિર્દેશીકરણ થાય છે.

વર્ગીકરણ પ્રલેખિત સામગ્રીઓની ગોઠવણીનો તાર્કિક કે પદ્ધતિસરનો અભિગમ પૂરો પાડે છે. જ્યાં વિષય સૂચિકરણ આ સામગ્રીઓમાં ચર્ચાયેલ ખ્યાલોનો મુખ્યત્વે વર્ણાનુક્રમીય (Alphabetical) અભિગમ પૂરો પાડે છે. આ બે પદ્ધતિઓ ગ્રંથાલયના સંગ્રહના ઉપયોગના બે વૈકલ્પિક માર્ગો દર્શાવે છે. વિષય સૂચિકરણના ખ્યાલના માર્ગો અને અર્થો જેના દ્વારા આ એકમના સૂચિકરણના બીજા દૃષ્ટિબિંદુઓથી અને વિષય સૂચિકરણના આ હેતુ માટેની ઉપલબ્ધ પદ્ધતિઓ કે તકનિકો તેમ જ સમસ્યાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

13.2 વિષય સૂચિકરણ (SUBJECT CATALOGUING)

આ અભ્યાસક્રમના એકમ-12ના તમામ અભ્યાસોથી તમને યાદ હશે કે ગ્રંથાલયસૂચિ ગ્રંથાલયના તમામ પ્રલેખોની સંપૂર્ણ નોંધ દર્શાવે છે. તમે સૂચિ અને સિદ્ધાંતોના મહત્વના કાર્યોનો પણ અભ્યાસ કર્યો. જે ભૌતિક સ્વરૂપ દ્વારા અસર પામી હોતી નથી.

કાર્ડસૂચિમાં પ્રલેખો માટેની રજૂઆત હોવી શક્ય બને છે. દરેક પ્રલેખની પુનઃરજૂઆત કાર્ડસૂચિનાં સ્વરૂપમાં હોય છે; જે સંલેખ (Entry) તરીકે ઓળખાય છે. દરેક સંલેખ પ્રલેખના કેટલાક લક્ષણોનું સૂચન કરે છે. જેવાં કે લેખક, ગ્રંથનામ, વિષય વગેરે. અર્થાત્, સૂચિમાં પ્રલેખ માટે બહુવિધ ઉપયોગી મુદ્દાઓ પૂરા પાડવામાં આવે છે જે સંલેખ પ્રલેખોના વર્ગોના સમાવેશનું સૂચન કરે છે. તે વિષયસામગ્રી દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. તેને વિષયનોંધ (Subject Entry) કહેવામાં આવે છે. પ્રલેખો અને તેમના પેટાવિભાગોની પુનઃપ્રાપ્તિ ગોઠવણી માટેના વિષય સંલેખ તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા વિષય સૂચિકરણ (Subject Cataloguing) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

13.2.1 અર્થ અને હેતુ

સૂચિમાંના સંલેખ પ્રલેખને અવેજીમાં કામ કરતી હોવાથી તેની વિશિષ્ટતા દર્શાવવા માટે ઉચિત માહિતી પૂરી પાડવી જરૂરી છે. જેથી પ્રલેખ તેના સમાન કક્ષા ધરાવતા બીજા વિષયોમાંથી સુધારી શકાય કે સ્થાનીયસ્વીકૃત કરી શકાય. આ કાર્ય સામાન્યતઃ પ્રલેખના સ્થાનાંક (Call Number)ની સહાયતાથી સફળતાપૂર્વક પૂરું કરી શકાય છે. જ્યારે સામાન્યથી વિશિષ્ટ વિષય મથાળા તરફ જવાની કે વિશિષ્ટથી સામાન્ય વિષયમથાળા તરફ જવાની જરૂર ઊભી થાય તેમજ વિશિષ્ટ વિષયમથાળાઓ વચ્ચે ઐક્ય સાધવાની આવશ્યકતા ઊભી થતાં તેવાં સંલેખો પણ રચવાના રહે છે. આ

પ્રકારના સંલેખો સંદર્ભો (References) તરીકે ઓળખાય છે. આ સંદર્ભો તેના રસના વિષયોથી, અન્ય સમાન વિષયો વિશેની માહિતી એકીકૃત કરવામાં ઉપભોક્તાને સહાય કરે છે. વિશેષ કરીને સંશોધકને ગ્રંથના બનાવવામાં આવતાં વિષયનામ સંલેખોને વ્યવસ્થિત ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવેલ સૂચિને વિષયસૂચિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વિષય સંલેખોના વિષય શીર્ષક (Subject Heading) માટે પ્રમાણિત વિષયશાળાની સૂચિના આધારે બનાવવામાં આવે છે. અથવા તો પ્રલેખના વર્ગીકના આધારે મેળવવામાં આવે છે. આ વિષય શીર્ષકો ગ્રંથના વિષય, પેટાવિષયોને કે સહવિષયોને શાબ્દિક સ્વરૂપે રજૂ કરે છે.

વિષય સૂચિકરણનો અર્થ થાય છે, 'એ વિશેષ પ્રક્રિયા જેના દ્વારા સૂચિકૃત પ્રલેખમાં સમાવિષ્ટ વિષયનું નિર્ધારણ કર્યા બાદ, સૂચિકરણકારક તેના માટેનું યોગ્ય શીર્ષક પસંદ કરી, તે શીર્ષકને વર્ણાનુક્રમિક આધારે વિષયસૂચિ પ્રસ્તુત કરે છે.

13.2.2 વિષય સૂચિકરણના ઉદ્દેશો

વિષયસૂચિઓનાં બધાં સ્વરૂપોના મુખ્ય બે ઉદ્દેશો છે.

1. પૃષ્ઠકને આપેલ વિષય પરના પ્રલેખોથી પરિચિત કરવો.
2. સંબંધિત વિષયની સામગ્રીથી વાકેફ કરવા. શેરા અને એગન (Sherta and Egan) વિષય સૂચિકરણના ઉદ્દેશોને નીચે મુજબ સારાંશીકૃત કરે છે.
 - વિષયની બધી જ સંબંધિત સામગ્રીનો ઉપયોગ પૂરો પાડવો.
 - વિષયવસ્તુ અને વ્યવહારિકતા જેવા વિષય સંગઠનોના બધા જ ઉચિત સિદ્ધાંતો દ્વારા વિષયની ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડવી.
 - સામગ્રીના સંદર્ભમાં વિષયો એકઠા કરવા જે વિષય નિષ્ણાતોના જૂથમાંથી વિવિધ કાળજીપૂર્વક રીતે સમાન વિષયને અવેજમાં ઉપયોગ અથવા/અને તેની પોતાની ચોકસાઈ સાથે ખ્યાલોના પરિવર્તિત સ્વરૂપમાંથી અવેજમાં ઉપયોગ કરવો.
 - વિષય વિસ્તારો વચ્ચેનાં એવાં જોડાણો કે સંબંધો દર્શાવવા જે જ્ઞાનના ઉપયોગ કે વ્યવહારિકતા ઉપર આધારિત હોય.
 - ઉપભોક્તાઓ, નિષ્ણાંતો કે સામાન્ય વ્યક્તિના જૂથને કોઈપણ સામાન્ય શબ્દભંડોળ દ્વારા સંલેખની માહિતી પૂરી પાડવી.
 - કોઈપણ વાઙ્મયસૂચિના એકમના વિષયવસ્તુના ઔપચારિક વર્ણનમાં શક્ય તેટલી વધુ ચોક્કસ પરિભાષાઓ પૂરી પાડવી, જે વર્ણન વર્ગ, સંખ્યા કે પ્રતીકના સ્વરૂપમાં હોય.
 - ખૂબ જ સંપૂર્ણ કે અર્વાચીન અને અદ્યતન એવા ક્ષેત્રના કોઈપણ પસંદ કરેલ સેટ પ્રમાણે ઉપભોક્તાને કોઈપણ ચોક્કસ કક્ષામાં બધી પરિભાષાઓમાંથી

પસંદ કરેલ અર્થ પૂરો પાડવો.

13.3 વિષય અભિગમ (SUBJECT APPROACH)

મહદ્અંશે ઉપભોક્તાઓ માહિતીસ્ત્રોતોના રચનાકારના નામ સાથે નહિ પરંતુ અભ્યાસ માટેના મુદ્દાઓ કે પ્રશ્નોનું સમાધાન મળી રહે તે તરફ જાય છે. સામાન્યતઃ ઉપભોક્તા કોઈ એક ચોક્કસ વિષય પરના પ્રલેખો કે માહિતી શોધે છે. આ અભિગમને શક્ય બનાવવા ફલકો પર પ્રલેખો ગોઠવવા અને સંલેખો એવી રીતે ગોઠવવા જેમાં ચોક્કસ વિષય પરની તમામ માહિતી મળી જાય. અર્થાત્, ગ્રંથાલયમાં પ્રલેખોનો ઉપયોગ તથા તેનો ફાયદો મેળવવામાં વિષય અભિગમ ખૂબ જ ઉપયોગી બને છે.

વિષય અભિગમની સ્પષ્ટ સમજ કેળવતાં પહેલાં ‘વિષય શું છે ?’ (What is Subject ?) એ જાણવું આવશ્યક છે. વિષય એટલે જ્ઞાનના આપેલ વિસ્તાર કે આપેલ કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદાને પ્રલેખોની સામગ્રી તરીકે જોઈએ છીએ.

વિષય આ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય.

1. રસરૂચિનો વિસ્તાર
2. એવો વિસ્તાર કે જેમાં વ્યક્તિગત સંશોધકો કે વ્યાવસાયિકો કામ કરે છે.
3. એવો વિસ્તાર કે જેમાં વ્યક્તિ લખે છે.
4. અભ્યાસ કરતા જ્ઞાનનો વિસ્તાર

ચાલો, આપણે ભૌતિકશાસ્ત્ર જેવા ખૂબ જાણીતા વિષય ઉપર નજર કરીએ. આ વિષયને સમજવા માટે, આ વિષયની રચના શું છે તનો સર્વપ્રથમ અભ્યાસ કરવાનો રહે. કેટલાક શબ્દકોશો અને જ્ઞાનકોશોમાંથી ભૌતિકશાસ્ત્રની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ મેળવશું અને જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ અને સીમાઓ જાણીશું. સામાન્યતઃ ઉપભોક્તાઓ અને સાહિત્યના અલગ અલગ ભાગો કે ટુડાઓ એક વિષય પર જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી જુએ છે.

1. વિષય માટે વપરાતા વિવિધ નામો.
2. જે પુરાવારૂપ હોય તેવા કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા વિશેના વિવિધ ખ્યાલો અને અન્ય વિષયો સાથેનું જોડાણ.

13.3.1 વર્ણાનુક્રમ વિષય અભિગમ (Alphabetical Subject Approach)

સામાન્યતઃ ઉપભોક્તાઓ માહિતી માંગ માટે વર્ણાનુક્રમ વિષય અભિગમ ધરાવતા હોય છે. જો કે વર્ણાનુક્રમ વિષય અભિગમમાં કેટલીક સામાન્ય સમસ્યાઓ રહેલી છે. આ સમસ્યાઓ વિષયના નામકરણમાં હોય છે. આ સમસ્યાઓ (1) પર્યાયવાચી શબ્દો (2) સમાનવાચી (Homograph) શબ્દો, (3) એકવચન અને બહુવચનના સ્વરૂપો, (4) બહુવિધ શાબ્દિક ખ્યાલો અને (5) જટિલ વિષયો છે.

1. પર્યાયવાચી એટલે સમાન અર્થ ધરાવતા પદો, શબ્દો. જે સામાન્યતઃ દરેક

વિષયમાં જોવા મળે છે. જે સમાન સંદર્ભમાં બરાબર તે જ રીતે ઉપયોગમાં લેવાતા હોય તે થોડુંક અઘરું છે. જો કે નજીકના સમાનાર્થીઓ પણ સમાન હેતુ માટે અર્થની દૃષ્ટિએ સમાન રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

- (a) કેટલાક વિષયોના કિસ્સામાં એક મૂળ શબ્દનું રૂપ અને કેટલાક સાધિક-શાબ્દિક શબ્દો છે. ઉદાહરણ તરીકે Steriliser, Sterilising, m Sterilised કે Computing, Computed, Computation ક્યારેક આવા શબ્દો એકબીજાના સમાન અર્થમાં વપરાય તે સ્વીકાર્ય છે, અને બીજા સમયે તેની વચ્ચે ભેદ પડાય તે મહત્વનું છે.
- (b) કેટલાક વિષયોનામો સામાન્ય અને તકનિકી બંને નામો હોય છે. સૂચિકરણના હેતુ માટે આ નામો સ્પષ્ટ થવાં જરૂરી છે. ઉદાહરણ તરીકે 'Sodium Chloride' અને 'Salt'
- (c) સૂચિ બનાવનારે પરિવર્તન સાથે સામાન્ય ઉપયોગ પ્રમાણે અનુકૂળતા સાધવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
- (d) કેટલાક ખ્યાલો એક ભાષાના જુદા જુદા ભાષાંતરમાં જુદી જુદી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. જેથી પસંદ કરવામાં આવેલ શબ્દ અંગે માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ.

2. સમાનાર્થી શબ્દો અર્થાત્ સમાન અક્ષરરચના ધરાવતા પણ અર્થની દૃષ્ટિએ જુદા પડતાં શબ્દો. સૂચિકરણમાં આ શબ્દો સ્પષ્ટ કરવા આવશ્યક છે. ઉદાહરણ તરીકે Pitch (Cricket) અને Pitch (Music)
3. એકવચન અને બહુવચન સ્વરૂપોનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે સમાન નામના એકવચન અને બહુવચનના સ્વરૂપોને સમાન અર્થવાળા ગણવામાં આવે છે, પરંતુ એવી કેટલીક પરિસ્થિતિ જ્યારે તેમને સ્પષ્ટરીતે પ્રયોજવા જરૂરી હોય છે.
4. બહુવિધ શાબ્દિક ખ્યાલો (Multiword Concepts)
કેટલાક વિષયો એક શબ્દ દ્વારા યથાયોગ્ય રીતે વર્ણવી શકાતા નથી. તેમને સંપૂર્ણ રીતે ચોક્કસ અર્થ માટે એકથી વધુ શબ્દોની જરૂર પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે Information Retrieval, Military Hospital.
5. જટિલ વિષયો (Complex Subject) જટિલ વિષયો એક કરતાં વધુ એકમોનો ખ્યાલ ધરાવે છે, અને આ ખ્યાલને સંપૂર્ણપણે વર્ણવવા અનેક પરિભાષાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ ખ્યાલોમાંના દરેક સૂચિમાં આંતરિક શોધની ચાવીનું રૂપ છે. જટિલ વિષય સાથે અવતરણક્રમ મહત્વનો બને છે. History of Science અને Science of History સમાન નથી 'History' અને 'Science' એ બે સમાન પરિભાષાઓ બે વિષય વર્ણવે છે, અને તે જે ક્રમમાં હોય તેના આધારે તેનો અર્થ ધ્યાનમાં લેવાય છે.

13.3.2 વિષય સંબંધોનું નિર્દેશન

આપણે જોયું કે વર્ણાનુક્રમ વિષય અભિગમ સામે મહત્વની સમસ્યા નામકરણ છે. જો કે જ્ઞાનના સંગઠનમાં ઉપયોગમાં લેવાતા ગ્રંથાલયસૂચિમાં વિષયો અને અસ્તિત્વ ધરાવતા જુદા જુદા સંબંધો ધ્યાનમાં લેવા જ જોઈએ. વિષયો વચ્ચેના સંબંધોની મુખ્ય બે કક્ષાઓ છે : 1. વાક્યરચનાના નિયમોના સંબંધો અને 2. ભાષાના અર્થના સંબંધ.

જેમ કે : Sugar and Health જેવા મુદ્દામાં Sugar અને Health ના ખ્યાલ ચોક્કસ સંદર્ભમાં સાથે બતાવવામાં આવ્યા છે. ચોક્કસપણે આ ખ્યાલોમાંનો કોઈપણ અન્ય સંદર્ભમાં પણ રજૂ કરી શકાય. જ્યાં હેતુ માટેના વ્યાખ્યાયિત સંબંધોનું અસ્તિત્વ અનુચિત હોઈ શકે. બીજી તરફ ભાષાના અર્થમાં સંબંધો સમાન લક્ષણોવાળા વર્ગ-ઉપવર્ગનો સંબંધનો દૃષ્ટિકોણ દર્શાવે છે, અને વિસ્તૃત રીતે ઈચ્છનીય વિષય સંબંધો પ્રતિબિંબિત કરવા માટે આશા રાખવામાં આવે છે. આ સંબંધિત વિષયોની કડી માટે સંલેખો બનાવવા જોઈએ.

13.4 વર્ણાનુક્રમ નિર્દેશીકરણ ભાષાઓ (Alphabetical Indexing Language)

‘નિર્દેશીકરણ ભાષા’ ગ્રંથાલયસૂચિમાં અથવા નિર્દેશિકામાં માહિતીના અન્ય દૃષ્ટિકોણો વિષયના વર્ણન માટે ઉપયોગમાં લેવાતી ભાષા છે. સામાન્ય રીતે ગ્રંથાલયસૂચિ અને નિર્દેશિકા વચ્ચે સ્વીકારેલ તફાવત એ છે કે નિર્દેશિકા સંલેખન ફક્ત વિષય કે ખ્યાલને સ્થાનીકૃત કરે છે. જ્યારે સૂચિ સંલેખ વિષય સાથે સંકળાયેલ પ્રલેખનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ વર્ણનનો સમાવેશ કરે છે. નિર્દેશીકરણની ભાષા વર્ણાનુક્રમમાં અથવા વર્ગીકરણ યોજનાના સ્વરૂપે હોઈ શકે છે. નિર્દેશીકરણ ભાષાઓ ત્રણ પ્રકારની છે.

1. સહજ કે કુદરતી નિર્દેશીકરણ ભાષા
2. મુક્ત નિર્દેશીકરણ ભાષા
3. નિયંત્રિત નિર્દેશીકરણ ભાષા

13.4.1 સહજ નિર્દેશીકરણ ભાષા

સહજ નિર્દેશીકરણ ભાષાની ચર્ચામાં મોટા અંતરાયોમાંનો એક એ છે કે તેમાં એ જાણવું કે નક્કી કરવું સહેલું નથી કે ખરેખર સહજ નિર્દેશીકરણ ભાષા શું દર્શાવે છે. આપણે સામાન્ય રીતે સહજ નિર્દેશીકરણ ભાષાની યાદીઓમાંથી પસાર થઈ શકતા નથી. સ્વાભાવિક રીતે, સહજ નિર્દેશીકરણ ભાષા ગ્રંથાલય માટે નિર્દેશીકૃત કે સૂચિકૃત કરેલ પ્રલેખોની ભાષા છે. તેથી જેટલીવાર પ્રલેખનો સંગ્રહ સ્થાયી રહે તેટલીવાર તે પણ સ્થાયી હોઈ શકે. જેટલી ઝડપથી પ્રલેખનો નવો વિભાગ ગ્રંથાલયમાં ઉમેરવામાં આવે તેમ પ્રલેખોના નવો સેટ ધરાવતી નવી પરિભાષા અનુકૂલિત કરવા નિર્દેશીકરણ ભાષાની પરિભાષામાં પરિવર્તન કરવામાં આવે છે. પ્રલેખો સમાન વિષય વિસ્તાર આવરી લે છે. છતાં પણ દરેક પદ્ધતિને જુદી નિર્દેશીકરણ ભાષા હશે. નિર્દેશીકરણ

ભાષા પ્રલેખોમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, જુદી જુદી નોંધોની પદ્ધતિઓ ગ્રંથાલયમાં ઉમેરવામાં આવે છે, તે સમાન પ્રલેખ રજૂ કરે છે. છતાં પણ તેઓ જુદી જુદી નિર્દેશીકરણ ભાષા ઉત્પન્ન કરે છે. આ આંતર ગ્રંથાલય સૂચિ સાથે સંકળાયેલ એક વાક્યતાને અસર કરે છે, જે ઘણી સમસ્યાઓ રજૂ કરે છે. મોટાભાગની સહજ નિર્દેશીકરણ ભાષા પ્રલેખોનાં મથાળાં, સારાંશ અને અન્ય લેખિત બાબતોની ભાષા ઉપર આધારિત હોય છે.

નિર્દેશીકરણ અને ભાષા સૂચિકરણ હેતુઓ માટે સાહજિક ભાષાઓનો અસરકારક ઉપયોગ ઉપર વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો છે. એક વિચારધારાનું જૂથ એમ માને છે કે કમ્પ્યુટર પદ્ધતિઓ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલ તકોનો પૂરતો ફાયદો ઊઠાવવો જોઈએ અને એ સાહજિક નિર્દેશીકરણ ભાષાનો સહારો લઈને જ કરી શકાય. જ્યારે બીજા જૂથો એવો દૃષ્ટિકોણ ધરાવે છે કે, નિર્દેશિકા પ્રલેખને માટે નિયંત્રિત નિર્દેશીકરણ ભાષા ફક્ત એક જ યોગ્ય માર્ગ છે. જોકે તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે નિયંત્રિત નિર્દેશીકરણ ભાષા ખૂબ સમય માંગી લેનારી, ખર્ચાળ અને બિનઉત્પાદક છે. સાહજિક નિર્દેશીકરણ ભાષા નિર્દેશીકરણની એક પ્રલેખોના મથાળામાં શબ્દો પર આધારિત નિર્દેશિકાઓનું ઉત્પાદન કરે છે. જેવા કે, ગ્રંથનામ નિર્દેશિકામાં ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words in Context) (KWIC).

13.4.2 મુક્ત નિર્દેશીકરણ ભાષા

વિષયને બંધ બેસતા શબ્દો કે પરિભાષાને સૂચિમાં કે વિષય મથાળા તરીકે અથવા નિર્દેશીકરણની ભાષા તરીકે મુકવામાં આવે છે તે મુક્ત નિર્દેશીકરણનું સ્વરૂપ છે. આ પરિભાષાઓ માનવી કે કમ્પ્યુટર દ્વારા મૂકવામાં આવી હોય છતાં કમ્પ્યુટર ઉત્પાદિત વિષય સૂચિ કે નિર્દેશિકાઓમાં મુક્ત નિર્દેશીકરણ ભાષા સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. કમ્પ્યુટરને સૂચના આપવામાં આવી હોય કે ન આપવામાં આવી હોય છતાં તે દરેક શબ્દ પૂરી પાડતી નિર્દેશીકરણની યાદીની રચના કરે છે.

13.4.3 નિયંત્રિત નિર્દેશીકરણ ભાષા

આગળના ફકરાઓમાં આપણે નિર્દેશીકરણ ભાષાના ખ્યાલ તેમજ જે સ્વરૂપે તે બને છે તેની ચર્ચા કરી. પ્રક્રિયામાં આપણે સાહજિક નિર્દેશીકરણ અને મુક્ત નિર્દેશીકરણનો અર્થ શીખ્યા. ચાલો, હવે આપણે સૂચિકરણમાં અને નિર્દેશીકરણમાં નિયંત્રિત નિર્દેશીકરણ ભાષાઓ સાથે સંબંધિત કેટલીક હકીકત અને તેમના ઉપયોગો વિષે જાણીએ.

સૂચિ કે નિર્દેશિકામાં વિષય ઓળખનાર તરીકે જે રીતે પરિભાષાઓનો ઉપયોગ થાય છે તે પ્રમાણે નિયંત્રણ એ જરૂરિયાત છે. ગ્રંથાલય સૂચિ કે નિર્દેશિકામાં મથાળાઓ અથવા મુદ્દાઓના ઉપયોગ તરીકેના ઉપયોગમાંથી આવું નિયંત્રણ કેટલીક પરિભાષાને અટકાવે છે. જે વિશિષ્ટ રીતે ઉપયોગમાં લેવાતી હોય અને સમાનાર્થી તરીકે ઓળખાઈ હોય અને જ્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી તેવી પરિભાષાઓ દૂર કરવામાં આવે છે. સૂચવાયેલ શબ્દસ્વરૂપ નોંધવામાં આવે છે તેથી તૈયાર કરેલ પરિભાષાઓની યાદીને

નિયંત્રિત નિર્દેશીકરણ ભાષા કહે છે. જે પદ્ધતિઓ દ્વારા આ ભાષા રચવામાં આવે છે તે શબ્દભંડોળ સ્વીકાર્ય પરિભાષાઓ યાદી કે સંગ્રહ છે. આવી યાદીઓ ચોક્કસ શબ્દોનો વિશિષ્ટ નિર્ણયો સંબંધિત તેમજ જે શબ્દોનું સ્વરૂપ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તે નિર્ણયો દર્શાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એકવચન કે બહુવચન, નામ કે વિશેષણ શાબ્દિક યોજનામાં નિયંત્રિત નિર્દેશીકરણ ભાષાઓના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર છે. જે વિષય મથાળા યાદીઓ કે શબ્દસમૂહો. આ નિયંત્રિત નિર્દેશીકરણ ભાષાઓના નીચે મુજબનાં બે પ્રકારનાં કાર્યો છે.

(i) વિષય સૂચિ અને નિર્દેશિકામાં વપરાયેલ પરિભાષાઓનું નિયંત્રણ.

(ii) સૂચિઓ અને નિર્દેશિકામાં સંબંધોના દર્શનનું નિયંત્રણ.

વિષય મથાળા યાદીઓ એ સામાન્ય રીતે વર્ણાનુક્રમમાં ગોઠવાયેલ નિર્દેશિકા પદોની યાદી છે. જે સૂચિ બનાવનાર દ્વારા વર્ણવેલ વિષય, (જેમકે, વિષય મથાળાઓ) માટે સૂચિમાં વપરાયેલ પરિભાષાને ધ્યાનમાં લેવા માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આ યાદીઓ વર્ણાનુક્રમિક વિષય અભિગમ સાથે સંબંધિત કેટલીક સમસ્યાઓના ઉકેલ દર્શાવે છે. સૂચિ બનાવનાર માટે તે માર્ગદર્શક તરીકે કામ કરે છે અને વિષય સૂચિકરણના કાર્યમાં તેને મદદ કરે છે. વિષય મથાળાઓની યાદીના પ્રાથમિક કાર્યો આપેલ પરિભાષાઓ દ્વારા નોંધી શકાય.

(i) આ યાદીઓ પરિભાષાઓ નોંધે છે, જે સૂચિ ડેટાબેઝમાં ઉપયોગમાં આવશે અને તે જેમાં તે દર્શાવવામાં આવશે તે સ્વરૂપનું સૂચન પણ કરે છે. તે નિર્દેશિકા પરિભાષાઓ અને તેમના સ્વરૂપ માટે અધિકૃત યાદી તરીકે પ્રવર્તે છે.

(ii) યાદીઓ સંકળાયેલ પરિભાષાઓને જુદી પાડવા ઉપભોક્તાને માર્ગદર્શન આપવા માટે સૂચિમાં સંબંધોના પ્રદર્શન માટે સંદર્ભોના ઉપયોગ વિશે જોઈ જવા જણાવે છે.

‘Sear’s List of Subject Headings’ અને ‘Library of Congress List of Subject Headings’ એ પ્રચલિત વિષય મથાળાઓની યાદીનાં ઉદાહરણો છે. આ બંને યાદીઓ વર્ણાનુક્રમિક વિષય સૂચિના સંદર્ભમાં ચર્ચા માટે આધારરૂપ છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં, વિષય સૂચિકરણના સિદ્ધાંત અને પ્રયોગ માટે આધારરૂપ છે. આ અભ્યાસક્રમના એકમ - 15માં આપણે આ બંને યાદીઓ વિશે વધુ અભ્યાસ કરીશું.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે નિયંત્રિત નિર્દેશીકરણ ભાષાઓના બે પ્રકાર છે. આગળના ફકરાઓમાં આપણે એ બે પ્રકારોમાંથી એક પ્રકાર ‘વિષય મથાળાઓ’ના નામથી ચર્ચા કરી છે.

ચાલો, હવે આપણે એ પ્રકારોમાંનો બીજો પ્રકાર ‘શબ્દસમૂહનો કોશ’ની સમજૂતી મેળવીએ.

શબ્દસમૂહોને પર્યાયકોશ (Thesaur’s)

‘શબ્દકોશ’ કે ‘શબ્દસમૂહ કોશ’નો શબ્દકોશમાં “વર્ણાનુક્રમ યાદી કરતાં એવા

શબ્દોના સમૂહ જેમના અર્થમાં સામ્યતા પ્રમાણે તેને જૂથમાં એક સાથે મૂકવામાં આવે છે.” જોકે, ગ્રંથાલય અને માહિતીવિજ્ઞાનોમાં બોલવાની છટા પ્રમાણે શબ્દસમૂહના કોશનો અર્થ એવી પ્રતિનિધિરૂપ પરિભાષા દર્શાવતી યાદી છે, જે સૂચિ કે નિર્દેશિકામાં ખ્યાલોનું વર્ણન કરવામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે અને ન પણ લેવામાં આવે. તકનિકી રીતે શબ્દસમૂહોનો પર્યાય કોશ (Thesaurus) માહિતી સંગ્રહ અને સુધારણાત્મક પદ્ધતિઓ માટે પ્રમાણિત શબ્દભંડોળ પૂરું પાડતા એવાં પર્યાયો, ક્રમિક હોદ્દાવાળી શ્રેણી અને તેમના સંબંધો અને આધારિતતા, કાર્ય દર્શાવતું શબ્દો અને શબ્દસમૂહોનું સંકલન છે.” શબ્દસમૂહ પર્યાયકોશમાં દરેક પરિભાષા સામાન્ય રીતે પરિભાષાઓ સાથે એવી રીતે આપવામાં આવે છે કે તે માર્ગોના ક્રમ સાથે સંબંધિત હોય. શબ્દસમૂહ કોશનો પ્રથમ રીતે વિષય સૂચિકરણ અને નિર્દેશીકરણમાં યોગ્ય મથાળાઓ પસંદ કરવામાં પરિભાષા નિયંત્રણનો માટે કાર્યાન્વિત કરાય છે. આ ખ્યાલ 1950થી ઘણી માહિતી સુધારણાત્મક પદ્ધતિઓ અને સંદર્ભસૂચિ સાધનોની વિવિધતામાંથી વિસ્તૃત રીતે ઉપયોગમાં લેવાઈ રહી છે. ‘Root Thesaurus’ એ British Standards Institution Scientific and Technical Terms અને તેની સાથે સંકળાયેલ બીજી INIS, INSPEC, AGRIS વગેરે જેવા શબ્દસમૂહોના કોશો છે, જે માહિતી સંગ્રહમાં અને સુધારણાત્મક પદ્ધતિઓમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

આપણે એકમ-15માં ‘શબ્દસમૂહ કોશો’ વિશે વધુ શીખીશું.

13.5. નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓ (INDEXING SYSTEMS)

વિષયસૂચિમાં અથવા છાપેલ નિર્દેશિકામાં ઉમેરવા માટેના સંલેખોની શ્રેણીઓની તૈયારી એ નિર્દેશીકરણ તરીકે ઓળખાય છે. સંલેખ એ વિષય સૂચિ અથવા નિર્દેશિકાની આધારરૂપ એકમ છે. તે (a) સંચિત સામગ્રીમાંથી ખ્યાલો અથવા બાબતો ઓળખવાના હેતુઓ (એટલે કે, ચોક્કસ ગ્રંથાલયના પ્રલેખો) અને (b) ખ્યાલો સાથે સંબંધિત સામગ્રી કે બાબત સ્થાપવાના હેતુઓની બનેલી છે. નિર્દેશીકરણ એ ઉપયોગી કાર્ય પૂરું પાડવા માટેની તકનિક છે અને નિર્દેશિકા અથવા ભાષા સૂચિ એક સાધન છે. તે એક અંત છે પણ તે પોતાની રીતે અંત નથી. બીજા શબ્દોમાં તે ગ્રંથાલયની સંચિત સામગ્રી અને તેઓ જેમાંથી કેટલીક માહિતી મેળવવાનો હેતુ ધરાવે છે અને તે બંને વચ્ચેની સંપર્ક કડી છે.

નિર્દેશીકરણની પ્રક્રિયા એ ઉપભોક્તાઓના અભિગમ માટેની સંવેદનશીલતા માટે કહેવાય છે, ઉચિત પદો પસંદ કરવા માટે અનુભૂતિ અને નિર્દેશિકાના ભાગે આ પદો માટે તેમની વચ્ચેના સંબંધને ઓળખવાની આવડત છે. નિર્દેશીકરણ પ્રક્રિયાનું સર્જન અને ઓળખ નિયમો અનુસાર ચોક્કસાઈ અને સચોટતાની જેમ તેનું અવલંબન જરૂરી છે. બીજા શબ્દોમાં પ્રક્રિયા Model Indexing System (મોડેલ નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ)ના અમલીકરણને સાંકળે છે.

13.5.1 નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિની વ્યાખ્યા

ચાલો, હવે આપણે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ કેટલીક વ્યાખ્યાઓ ઉપર નજર કરીએ. એક વ્યાખ્યા એવું વિધાન કરે કે, “નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ એ સુધારણા અને ફેલાવો કરવાના હેતુ માટે જ્ઞાન કે પ્રલેખોની નોંધોના સંગઠિત સામગ્રી માટે વર્ણવેલ પ્રક્રિયાનો સેટ છે.” બીજી વ્યાખ્યા કહે છે કે, “નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ એ એવો હેતુ છે જ્યાં નિર્દેશિકા બનાવવા માટે નિર્દેશીકરણ ભાષા અમલમાં લાવી શકાય છે.” તે દર્શાવે છે કે, આ બંને વ્યાખ્યાઓનાં મૂળ સમાન છે. એક તફાવત એ છે કે પ્રથમ વ્યાખ્યા કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદામાં થોડી વિસ્તૃત છે. એમ પણ કહી શકાય કે, યોજિત નિર્દેશિકા મથાળાઓ મુખ્યત્વે બહુખ્યાલાત્મક (Compound) વિષયો કે સંકુલ(Compleat) વિષયો સાથે કામ પાર પાડતા પ્રલેખો સાથે સંકળાયેલ છે. જોકે પ્રાથમિક રીતે એક ખ્યાલાત્મક વિષયો નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિના ક્ષેત્રમાંથી બાકાત નથી. સગવડતા માટે નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ બે જૂથમાં વહેંચવામાં આવી છે. Precoordinate System (પૂર્વસંકલિત પદ્ધતિ) અને Post-Coordinate System (પશ્ચાત્ સંકલિત પદ્ધતિ). અનુભવના આધાર પર એમ કહી શકાય કે નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિના આ બંને પ્રકારોના દરેકનાં બધાં લક્ષણો દરેક નિર્દેશિકા પ્રદર્શિત કરે તે જરૂરી નથી અને વાસ્તવિક રીતે એ જોવામાં આવ્યું છે કે કેટલીક નિર્દેશિકાઓ નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિના બંને પ્રકારોના લક્ષણો ધરાવે છે. જોકે આ વિભાગ નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓની આ બંને કક્ષાઓ સમજવામાં ઉપયોગી છે.

નીચેના વિભાગમાં પૂર્વ સંકલિત પશ્ચાત્ સંકલિત પદ્ધતિના ટૂંકા વર્ણનો પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં છે.

13.5.2 પૂર્વ-સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓ

પૂર્વ સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ દ્વારા છાપેલ નિર્દેશિકામાં મોટાભાગે જોવા મળતી પરંપરાગત પદ્ધતિ છે. પદ્ધતિના આ પ્રકારમાં પ્રલેખ મથાળા દ્વારા અથવા પદોની કડીઓના સમાવિષ્ટ મથાળાઓ દ્વારા સૂચિમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. સાથે લેવામાં આવતાં આ પદો પ્રલેખોની વિષયસામગ્રીને વ્યાખ્યાયિત કરે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. મુખ્ય પદ જ્યારે અન્ય (માન્ય) પદો તેને સાથ આપતા હોય ત્યારે સૂચિ કે નિર્દેશિકામાં સંલેખની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લે છે. આપણે પ્રલેખના મથાળાને ધ્યાનમાં લઈએ છે જે : “Use of Computers in Library and Information Activities” તે આ પ્રકારના મથાળાઓ દ્વારા પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

Library Activities : Use to Computer

Computers : Use of Library Activities

નિર્દેશિકા વર્ણનમાં પદોનું સંકલન કોઈ ચોક્કસ માંગણીના પહેલા નક્કી કરવામાં આવતું હોવાથી નિર્દેશિકા પૂર્વ-સંકલિત નિર્દેશિકા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પૂર્વ-સંકલિત

નિર્દેશિકા સાથે સંકળાયેલ એક અગત્યનું લક્ષણ એ છે કે નિર્દેશિકામાં મથાળાઓ સંબંધિત ચોક્કસ એક ખ્યાલાત્મક મથાળાઓ જેવા કે Libraries અથવા Computers સાથે સરખાવવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સારાંશની નિર્દેશિકાઓ અને નિર્દેશીકરણ સામયિક, રાષ્ટ્રીય સંદર્ભસૂચિઓ અને ગ્રંથાલય સૂચિઓની વિષય નિર્દેશિકાઓ વિવિધ માપોમાં પૂર્વ-સંકલિત નિર્દેશીકરણના સિદ્ધાંતોને ઉપયોગમાં લે છે. આવી નિર્દેશિકાઓ પાઠ્યપુસ્તક રૂપે તેમજ કમ્પ્યુટરની મદદ સાથે કામ પાર પાડે છે.

પૂર્વ સંકલિત નિર્દેશિકાઓના સંબંધમાં બે દૃષ્ટિકોણો ખૂબ મહત્વના છે. પ્રથમ દૃષ્ટિકોણ વિષયોના સુમેળભર્યા વર્ણન સાથે સંકળાયેલ છે. વિષય મથાળાઓ ઘણા ખ્યાલો વર્ણવતા હોય તેવા કિસ્સામાં વ્યક્તિગત ખ્યાલો રજૂ કરતી પરિભાષાઓના ઉપયોગમાં સુમેળતા રજૂ કરવી જોઈએ. જે બહુવિધ ખ્યાલાત્મક મથાળા દર્શાવતી હોય. વળી, જે ક્રમમાં બહુવિધ ખ્યાલાત્મક વિધાનોના એકમ ખ્યાલો રજૂ કરતી વ્યક્તિગત ક્રમમાં હોય તે પણ સુમેળભરી જ હોવી જોઈએ. કેટલાક પાયાના સિદ્ધાંતો પદોના સ્વીકાર્ય અવતરણ ક્રમના સંદર્ભમાં વિકસાવે અને અનુસરે છે. એવા સૈદ્ધાંતિક પાયાઓ દ્વારા સુયોગ્ય અને જરૂરી અવતરણ ક્રમ સિદ્ધ કરી શકાય છે. આવા સૈદ્ધાંતિક સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ સમાન છતાં સ્પષ્ટ વિષયો વચ્ચે સુમેળભર્યા અવતરણ ક્રમ સાથે મથાળાઓની રચનાત્મક પદ્ધતિને વ્યુત્પત્તિમાં પરિણમી શકે છે. જો કેટલાક અનુસરવા જેવા અવતરણ ક્રમને બૌદ્ધિક રીતે ધ્યાનમાં લઈએ તો અવતરણ ક્રમને ઉપરછલ્લી રીતે જોવાની ઓછી જરૂર રહે. જે વિષય સૂચિ બનાવનાર કે નિર્દેશિકા તૈયાર કરવાનું ધ્યાન ઈચ્છે છે તેનું બીજું અગત્યનું દૃષ્ટિબિંદુ દ્વિતીય ખ્યાલોમાંથી એકને ધ્યાનમાં લેતા વિષયોનો ઉપયોગ કરનાર ઉપભોક્તા માટે પૂરાં પાડવા જરૂરી છે. વર્ણવેલ અવતરણ ક્રમ એવો હોવો જોઈએ, જે મોટાભાગના ઉપભોક્તાઓને સુવિધા પૂરી પાડે. આ સંદર્ભમાં એવું કહી શકાય કે, સારી રીતે જોતા મળતા સમાન અવતરણ ક્રમ દરેક સંશોધકને ઉચિત રીતે કામ આવી શકે નહિ. આ સમસ્યા ટાળવા માટે, સૂચિ કે નિર્દેશિકામાં સંદર્ભો કે ઉમેરેલ સંલેખ પૂરાં પાડવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ. ઓછામાં ઓછું ઈચ્છિત અવતરણ ક્રમમાં દ્વિતીય ખ્યાલો ધરાવતા દરેક માટે સામાન્ય રીતે એક ઉમેરેલ સંલેખ પૂરા પાડવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે એવી કેટલીક બાબતો હોય છે જેના દ્વારા આવા સંદર્ભો સ્વીકાર્ય સ્તરે ઉત્પન્ન કરી શકાય.

પૂર્વ-સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓ મૂળભૂત રીતે એક-સ્થાન-પદ્ધતિ છે. એ હકીકતના કારણે આ બંને દૃષ્ટિબિંદુઓ ઉદ્ભવ્યાં. એથી કહી શકાય કે, આ પદ્ધતિનો સામાન્ય રીતે દરેક પ્રલેખ માટે એક મુખ્ય સંલેખ પૂરા પાડે છે અને જે સૂચિઓ અને સંદર્ભસૂચિઓ માટે મોટાભાગે ઉચિત હોય છે. સમાન મથાળાઓ નીચે સંલેખો બનાવવાની સમકાલીનતાથી ઘણાં સંશોધનો માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાતાં હોવાથી સંશોધકને તે ખૂબ જ ઉપયોગમાં નીવડે છે. પૂર્વ-સંકલિત પદ્ધતિઓ, તેની યાદીઓ મુદ્રિત નિર્દેશિકાઓ અને ગ્રંથાલય સૂચિઓમાં જોવા મળે છે.

ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે, બધી પૂર્વ-સંકલિત નિર્દેશિકાઓમાં વિષય વર્ણનો એવી પરિભાષાઓના સેટમાં બનાવવામાં આવે છે જેમાં વિષયનું સારાંશીકરણ સુમેળભર્યું

છે. વળી, વિષય વર્ણન એવા ગમતા માર્ગે પ્રતિબિંબિત થાય તેવી ધારણ છે. તેથી જ્યારે ઉપભોક્તા ચોક્કસ જટિલ (બહુવિધ ખ્યાલ) વિષય પર માહિતી માટે પૂછે છે ત્યારે સંબંધિત ખ્યાલોનું સંયોજન, સમાન સંયોજન માટેના સંલેખો સામે નિર્દેશિકામાં સરળતાથી મેળવી શકાય છે. નિર્દેશીકરણની આ પદ્ધતિ ચોક્કસ જટિલ વિષયની માહિતી માટે સ્થાપિત કોઈ ચોક્કસ માગણી સામેના જટિલ વિષયના તત્ત્વો સંકલિત હોવાથી તે પૂર્વ-સંકલિત નિર્દેશીકરણ તરીકે ઓળખાય છે.

13.5.3 પશ્ચાત સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓ

આ પદ્ધતિને સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓ પણ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વ-સંકલિત પદ્ધતિઓની જેમ અહીં પણ શરૂઆતનો મુદ્દો નિર્દેશીત કરેલા પ્રલેખોમાંથી તેમના સંકુલ ખ્યાલો સામે બહુવિધ-ખ્યાલાત્મક વિષયોની ઓળખ છે. એક વખત આ પ્રાથમિક સંકુલમાં બહુવિધ ખ્યાલાત્મક વિષય વિશ્લેષિત કરવામાં આવે છે તો સંલેખો એવી પરિભાષાઓ નીચે તૈયાર કરવામાં આવે છે જે પ્રાથમિક ખ્યાલો રજૂ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં આ પદ્ધતિ દ્વારા ફક્ત સરળ વિષય ખ્યાલો નિર્દેશીત કરવામાં આવે છે. આ ખ્યાલો સૂચિ કે નિર્દેશિકાને તૈયાર કરતી વખતે સંકલિત કરવામાં આવતા નથી. જ્યાં સુધી ઉપભોક્તા દ્વારા ચોક્કસ જટિલ વિષય વિશેની માહિતી માટે આવા સમયે માગણી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ખ્યાલોનું સંકલન સ્થાન ન લેતું હોવાથી નિર્દેશીકરણની આ પદ્ધતિ પશ્ચાતસંકલિત અથવા ક્યારેક સાદી રીતે સંકલિત નિર્દેશીકરણ પણ કહેવામાં આવે છે. તેના શરૂઆતનાં તબક્કાઓમાં વિષય ખ્યાલો પ્રલેખોના નિર્દેશિકા વર્ણન માટે પ્રલેખમાં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવતા હોવાથી તેને પશ્ચાત સંકલિત નિર્દેશીકરણ ભાષા એવી પરિભાષા સ્થાપે છે. જે મોટેભાગે છૂટાછવાયા ખ્યાલો રજૂ કરે છે અને જે જટિલ વિષય મથાળાઓના રૂપમાં નથી. ઉદાહરણ તરીકે જો આપણી પાસે “Computer Cataloguing in Libraries” જેવા જટિલ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રલેખનું વિષય વિશ્લેષણ ત્રણ સરળ ખ્યાલોનું બનેલું હોઈ શકે. જેના નામ છે -

COMPUTERS

CATALOGUING

LIBRARIES

પ્રલેખમાં આ સરળ ખ્યાલોમાંના દરેક નીચે નિર્દેશિકા કરવામાં આવે છે અને નિર્દેશિકા સંલેખ તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેથી પ્રલેખનો જટિલ વિષય નિર્દેશિકામાં વ્યક્તિગત રીતે આવેલ તેમના ખ્યાલોથી બનેલ નિર્દેશિકા વર્ણન મેળવે છે. જો ઉપભોક્તા જટિલ વિષય સાથે સંબંધિત પ્રલેખોમાં જ ફક્ત રસ ધરાવતા હોય તો પછી તેણે આ બધી જ પરિભાષાઓ સંશોધનના તબક્કે સંકલિત કરવી પડશે અને જટિલ વિષય સાથે સંબંધિત પ્રલેખો સુધારવા પડશે. આ વ્યક્તિગત ઘટકરૂપ ખ્યાલો નીચે સામાન્ય પ્રલેખ સંખ્યા ધરાવતા પ્રલેખો સુધારવાથી સફળતાપૂર્વક મેળવવામાં આવે છે. ચાલો, આપણે “Torison in the Reinforced Concrete in Service cores on Tall Buinding” એ વિષય રજૂ કરતાં બીજા પ્રલેખને ધ્યાનમાં લઈએ. આ બહુવિધ ખ્યાલાત્મક વિષય

નીચે પ્રમાણેના એકમ કે પ્રાથમિક ખ્યાલમાં વિશ્લેષિત થઈ શકે.

Torsion

Reinforced Concrete

Service Cores

Tall Buildings.

જો આ ઉદાહરણ માટે પશ્ચાત-સંકલિત નિર્દેશિકા તૈયાર કરવાનો હેતુ રાખવામાં આવે તો આપણે નીચે પ્રમાણેની નિર્દેશિકા મથાળાઓની તૈયાર કરવી પડશે.

Buildings, Tall

Concrete, Reinforced

Service Cores

Torsion

13.6 ઓપેક ONLINE PUBLIC ACCESS CATALOGUE (OPAC)

1970ના વર્ષોથી સૂચિકરણના હેતુ માટે ગ્રંથાલયોએ કમ્પ્યુટરને ઉપયોગ શરૂ કરેલ અને તેના ઉપભોક્તાઓને ગ્રંથાલયમાં સૂચિ (કમ્પ્યુટર પર) ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ બનાવવાનો વિચાર સ્વીકારવામાં આવ્યો. ઘણા ગ્રંથાલયોમાં તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો. આ કમ્પ્યુટરરાઈઝ ઓનલાઈન સૂચિ, જે તાલીમ પામેલ મધ્યસ્થીના (ઈન્ટરમીડીયરી) માર્ગદર્શન વિના નોંધોની સુધારણા માટે સીધું ઉપભોક્તા દ્વારા સંશોધન કરી શકાય તે સામાન્ય રીતે Online Public Access Catalogue (OPAC) તરીકે ઓળખાય છે.

13.6.1 MARC અને વિષય અભિગમ

ગ્રંથાલય અને માહિતી સેવાઓના જગતમાં નવા યુગમાં MARC (Machine Readable Catalogue)નો ખ્યાલ આવ્યો છે. MARC ગ્રંથાલય યાંત્રિકરણ અને માહિતીની જાળરૂપ (Information Network) રચનાઓનો વિકાસ ઉદ્દીપ્ત કર્યો.

MARC માટેનું આયોજન 1966માં થયું અને 1968માં પૂરું થયું. પુસ્તક સિવાયની સામગ્રી બનાવવા માટે Library Of Congress (LC) રો એ શ્રેણીઓ માટે ફોર્મેટ અને નકશાઓ 1970માં, 1971માં ફિલ્મો (ચલચિત્રો) અને 1973માં હસ્તલિખિત પુસ્તક માટે ફોર્મેટ પ્રકાશિત કર્યાં. MARC-IIની રચના MARC-I ફોર્મેટના મેળવેલા અનુભવો દરમિયાનના મૂલ્યાંકન પર આધારિત હતા. MARC-II પાછળનો વિચાર પ્રલેખોના બધા રૂપો માટે સંદર્ભસૂચક માહિતી ધરાવતી શક્તિમાન અને સામાન્ય

ફોર્મેટ સંરચના વિકસાવવાનો હતો. MARC નોંધમાંની બધી માહિતી પ્રલેખના વિષયને લાગું પડતી ન હોય, પરંતુ વિષય વર્ણનોની હારમાળા પૂરી પાડવામાં બીજા કરતાં આવા ક્ષેત્રો વધુ યોગ્ય છે. કેટલાક ક્ષેત્રો વિશિષ્ટ રીતે ગ્રંથાલય વર્ગીકરણની વિવિધ યોજનામાંથી લેવાયેલા સંજ્ઞા / વર્ગસંખ્યા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જેવા કે, LC, CS, UDC, DDC અને NLM અને અન્ય વર્ણાનુક્રમ વિષય મથાળાઓ સાથે સંબંધિત છે. જેવા કે, LCSH, PRECIS અને અન્ય વર્ણાનુક્રમ પદ્ધતિઓ.

13.6.2 OPACની વિષય ઉપયોગીતા

પરંપરાગત OPAC આંતરક્રિયા-પ્રક્રિયાને ઉપભોક્તાના ઉપયોગ માટે શબ્દભંડોળના સમાન કે કુદરતી અનુવાદ જોઈએ છે. તે સ્પષ્ટ છે કે પ્રમાણિત MARC નોંધોમાં સમાવિષ્ટ વિષય માહિતી સંખ્યા OPACના વિષય અભિગમને મેળવવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. ઓનલાઈન ક્ષમતાઓ વિષય ઉપયોગિતાને સુધારવા માટે ઘણી શક્યતાઓ રજૂ કરે છે. OPACમાં ઉપયોગમાં લેવાતી બે મહત્ત્વની સંશોધન યોજનાઓ નીચે ચર્ચવામાં આવી છે.

તાર્કિક અભિવ્યક્તિઓનો ઉપયોગ (Boolean Search)

તાર્કિક અભિવ્યક્તિઓનો ઉપયોગ એવી સંશોધનની પ્રક્રિયા છે જ્યાં સંશોધિત પરિભાષાઓ તાર્કિક અભિવ્યક્તિના ઘટકોમાંથી સંયોજિત કરવામાં આવે છે. (AND, OR, NOT)

(a) Logical Product 'And' (તાર્કિક ઉત્પાદન 'or')

સંશોધનના વિધાનના સૂત્ર પ્રમાણે અહીં તાર્કિક 'AND' દ્વારા બે કે તેથી વધુ પદોને સંયોજિત કરવામાં આવે છે. જો આપણે A અને B તરીકે સંશોધન વિધાનને નિરૂપિત કરીએ તો નિર્દેશિકા નોંધમાં સ્થાન આપવા માટે A અને B બંનેને સમાન બાબતની મેળવણીની (Matching)ની જરૂર છે. તેથી "Electronic Scanner" માટેની શોધ "Electronic AND Scanner" જેવા સંશોધન વિધાનનું નિરૂપણ શોધે છે.

(b) Logical Sum 'OR' (તાર્કિક સરવાળો 'or')

અહીં તાર્કિક 'OR' દ્વારા બે કે તેથી વધુ પદો સંયોજિત કરવામાં આવે છે. તેથી 'Electronic Scanner's' અથવા 'Electronic Searcher' માટે 'Electronic AND (Scanner OR Searcher) જેવા સંશોધન વિધાનનું નિરૂપણ શોધે છે.

(c) Logical Difference 'NOT' (તાર્કિક ભેદ 'BOT')

અહીં તાર્કિક 'NOT' દ્વારા પદોને સંયોજિત કરવામાં આવે છે. જો આપણે A NOT B જેવું સંશોધન વિધાન નિરૂપિત કરીએ તો સમાન બાબત (Matching) માટે આપને A નિર્દેશિકા નોંધમાં હાજર હોવો જ જોઈએ પણ B ગેરહાજર હોવો જ જોઈએ એ જરૂરી છે. તેથી (Automation AND Library) NOT Ciroulation

સંશોધન વિધાન “Circulation” સિવાયના “Library Automation” સંબંધિત બધી નિર્દેશિકા નોંધો મેળવશે.

આ જોડાણમાં એ નોંધવામાં આવ્યું છે કે, સંશોધન વિધાન નિરૂપિત કરતી વખતે વિવિધ OPACનું Boolean કારકો (AND, OR, NOT) સૂચવવા તેમના પોતાના પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરે છે. તાર્કિક અભિવ્યક્તિના ઉપયોગ (Boolean Search)ની પદ્ધતિ BLIS-6 અને BLIS-7 ના અભ્યાસક્રમમાં પણ સમજાવવામાં આવી છે.

★ Truncation (ટૂંકાણ કરવું)

સંપૂર્ણ શબ્દો નિશ્ચિત કરવા જરૂરી છે. જ્યાં ટુકડાઓ સ્પષ્ટ કરી શકાય અને કમ્પ્યુટર તે ટુકડાઓ ધરાવતા કોઈપણ પદો લેશે ત્યાં પદ્ધતિ ‘પરિભાષા Truncation’ માટે છૂટ આપશે. આ યોજના ‘World Fragment Search’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. ટુકડાઓ એક બાજુ અથવા બંને છેડે કે મધ્યમાંથી ટૂંકાવવામાં આવી શકે.

Type of Truncation	Term	Worlds Captured by term
Right Truncation	LIBR	Library, Librarians etc.
Left Truncation	OLOGY	Zoology, Geology, etc.
Infix Truncation	PDIATRIGS	Pediatrics, Paediatrics.
Right-Left Truncation	Electric	

એ નિશાન Truncation સૂચવવા માટે વપરાય છે. નિશાની એક પદ્ધતિથી અને બીજી પદ્ધતિથી અલગ હોઈ શકે.

13.6.3 શોધ માટે મદદ

OPACમાં વિષયની શોધ ઉપભોક્તા માટે મુશ્કેલી ઊભી કરે છે. કેટલાક OPAC શબ્દભંડોળ પસંદગી અને શોધમાં મદદ સરળ બનાવવા વિકસાવવામાં આવ્યા છે. જ્યારે ઉપભોક્તા શોધ માટેની ઉપયોગી ઉપયુક્ત નિયંત્રિત શબ્દભંડોળ પદો શોધવામાં મુશ્કેલી અનુભવે ત્યારે સંશોધનમાં ‘નોંધના પ્રદર્શન પરિણામમાં એવો સંદેશો કે મેળવેલ નોંધોને મથાળાઓમાં વિષય શબ્દો છે’ તે ઉપયોગી બનશે. નોંધો પરના વિષય મથાળાઓ ઈચ્છનીય મુદ્દા માટે નિયંત્રિત શબ્દભંડોળ શોધવામાં મદદ કરે છે. તેથી, OPACs વિષય મથાળામાં વપરાયેલ નિયંત્રિત શબ્દભંડોળના મથાળાઓનાં સાહજિક ભાષા અને પદોમાંથી ઉપભોક્તાને માર્ગદર્શક તક પૂરી પાડે છે.

13.7 સારાંશ (SUMMARY)

આ એકમમાં, અમે વિષય સૂચિકરણ, તેના હેતુઓ અને કાર્યોનો ખ્યાલ સમજાવ્યો છે. ગ્રંથાલય સ્ત્રોતોનો અસરકારક ફાયદો ઉઠાવવા માટે જરૂરી ગ્રંથાલય

સામગ્રીના વિષય અભિગમની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

નિર્દેશીકરણ ભાષાનો અર્થ, તેની કક્ષાનો અને વિષય સૂચિકરણના અસરકારક અમલીકરણમાં ભજવતાં મહત્વની ભૂમિકાની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. નિર્દેશીકરણની પ્રક્રિયા અને વિષય સૂચિકરણમાં તે કેવી રીતે ઉપયોગી છે તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. વિષય સૂચિકરણના સંદર્ભમાં પૂર્વ-સંકલિત અને પશ્ચાત્ સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓના મુખ્ય પ્રકારોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા છે. એકમમાં વિષય સૂચિકરણ કરનારા દ્વારા અનુભવાતી સમસ્યાઓમાંની કેટલીક તુલનાનો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો છે અને તે દ્વારા પરિણામ સ્વરૂપે મળતા તેમના અર્થ માર્ગોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ એકમમાં OPACનાં જરૂરી લક્ષણો તેની સંશોધન યોજનાઓ સાથે ટૂંકમાં સમજાવવામાં આવ્યાં છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : (1) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તર લખો.

(2) એકમનાં અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરને સમજાવો.

1. વિષય સૂચિકરણ ખ્યાલને સંક્ષેપમાં સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. વર્ણાનુક્રમ વિષય અભિગમમાં જોવા મળતી સમસ્યાઓ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

3. 'નિર્દેશીકરણ ભાષા' એટલે ?

.....

.....

.....

.....

4. પૂર્વ અને પશ્ચાત સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

5. OPAC

.....

.....

.....

.....

13.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answer the Self Check Exercises)

1. ગ્રંથાલયસૂચિ ગ્રંથાલયમાં સંગ્રહિત વાચનસામગ્રીની નોંધ દર્શાવે છે. જેમાં સંલેખ, પ્રલેખોનું વર્ણન કે કેટલાક લક્ષણો સૂચિત કરે છે. જે સંલેખ પ્રલેખોના વર્ગોના સમાવેશનું સૂચન કરે છે તે વિષયસામગ્રી દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. જે વિષય સંલેખો તરીકે ઓળખાય છે. આ કાર્ય એવા વિષય મથાળાઓ અને સંદર્ભોને નોંધીને કરવામાં આવે છે. જે ઉપભોક્તાની ચોક્કસ વિષયમાં માંગની પ્રતિક્રિયા રૂપે, સૂચિના માધ્યમ દ્વારા પ્રલેખોને મેળવી શકવાની સરળતા રહે છે.

2. વર્ણાનુક્રમ વિષય અભિગમમાં સામે આવતી સમસ્યાઓ આ મુજબ છે.
 - સમાનાર્થી શબ્દો
 - સમાનવાચી પદો
 - એકવચન અને બહુવચનનાં સ્વરૂપો
 - બહુવિધ-શાબ્દિક ખ્યાલો
 - જટિલ વિષયો
3. નિર્દેશીકરણ ભાષા એ શબ્દભંડોળનો સેટ છે, તેમજ જરૂરી નિર્દેશિકા વર્ણનો માટેની પદ્ધતિઓમાં વિષય કે પરિભાષાઓ વચ્ચે સંબંધ જાળવતી યોજના છે. નિર્દેશીકરણ ભાષાઓ સાથે સંકળાયેલ પાયાનાં કાર્યો છે.
 - નિર્દેશિકાઓ અને સૂચિઓમાં વપરાતી પરિભાષાનું નિયંત્રણ.
 - નિર્દેશિકાઓમાં ખ્યાલો વચ્ચેના સંબંધોના પ્રદર્શનનું નિયંત્રણ.
4. નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓ વિસ્તૃત રીતે બે જૂથોમાં સ્તરીકૃત કરવામાં આવે છે. જે ‘પૂર્વ સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ’ અને ‘પશ્ચાત-સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ’ છે. પૂર્વ સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિમાં પરિભાષાઓની સંખ્યાના મથાળાંઓ દ્વારા નિર્દેશિકામાં રજૂ કરવામાં આવે છે. મુખ્ય પરિભાષા સંલેખની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લે છે અને માન્ય પરિભાષાઓ તેની વ્યવસ્થામાં સંકળાયેલી છે. નિર્દેશિકા વર્ણનમાં નિર્દેશિકા પરિભાષાઓના સંકલન નિર્દેશિકા બનાવનાર દ્વારા નક્કી થતા હોવાથી કોઈ ચોક્કસ માગણી બનાવતાં પહેલાં નિર્દેશિકા પૂર્વ-સંકલિત નિર્દેશિકાઓનો ભેદ બતાવવા બે મહત્વના ઘટકો (1) પરિભાષાઓ અભિવ્યક્ત કરવા માટે પૂર્વ-ધ્યાનમાં લીધેલ અવતરણ અને (2) મુખ્ય પરિભાષા ઉપરાંત અભિગમો માટે ઉમેરેલ સંલેખો પૂરા પાડવા.

જ્યારે પશ્ચાત-સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિઓ બહુવિધ-સંબંધિત વિષયોની ઓળખથી અને આવા વિષયોના અંકભૂત એક ખ્યાલોમાં તેમના વિશ્લેષણથી શરૂ થાય છે પરંતુ નિર્દેશીકરણ અને વિષયને નિશ્ચિત કરે છે. બીજા શબ્દોમાં સંશોધનના તબક્કા સુધી આ ખ્યાલો જટિલ વિષય રચવા માટે સંકલિત કરવામાં આવતા નથી. હકીકતમાં જટિલ વિષયનું એક ખ્યાલનું સંકલન ધરાવતું સ્વરૂપ પદ્ધતિમાંથી પરિણામના તબક્કામાં જ સ્થાન લે છે. પરિભાષાઓનું સંયોજન ફક્ત સંશોધનના તબક્કામાં જ કરવામાં આવતું હોવાથી, આ પદ્ધતિ પશ્ચાત-સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી ચોક્કસ જટિલ વિષય વિશે માહિતી માટે ઉપભોક્તા દ્વારા વિનંતી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બહુવિધ-ખ્યાલાત્મક વિષય રચવા એક ખ્યાલોનું સંયોજન સ્થાન ન લેતું હોવાથી, આ નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિને પશ્ચાત-સંકલિત પશ્ચાત-નિર્દેશીકરણ કહેવામાં આવે છે.
5. 1970માં મોટાભાગના ગ્રંથાલયો સૂચિ સંશોધનો ઓનલાઈન સૂચિના વિકાસ તરફ વળેલાં હતાં. તેન સામાન્ય રીતે OPACs કહેવામાં આવે છે. OPAC નું પૂર્ણ સ્વરૂપ છે, Online Public Access Catalogue જે દ્વારા ગ્રંથાલયના

ઉપભોક્તાઓ કમ્પ્યુટરની માહિતીમાંથી સીધી રીતે જ સૂચિ નોંધો મેળવે છે. OPAC, MARC નોંધો પર આધારિત છે. OPAC નું બીજું સ્વરૂપ CD-ROM સૂચિ છે જે Stand-alone માઈક્રો કમ્પ્યુટર દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાય છે.

13.9 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તરો સહિત)

1. વર્ણાનુક્રમ વિષય અભિગમની સમસ્યાઓની સંખ્યા કેટલી છે ?
(A) પાંચ (B) સાત
(C) છ (D) ચાર
2. Sodium અને Salt પછી શેના ઉદાહરણ છે ?
(A) સમાનાર્થી પદો (B) સામાન્ય પદો
(C) પર્યાયવાચી શબ્દો (D) આમાંથી કોઈ નહીં
3. OPAC નું પૂર્ણ નામ ?
(A) **Online Public Access Catalogue**
(B) Offline Public Access Catalogue
(C) On Public Access Catalogue
(D) Non of above
4. 'અનુક્રમણિકા-કરણ' અને 'વિષય સૂચિકરણ' પદ વચ્ચેના સંબંધો શું છે ?
(A) એક બીજાના પર્યાયવાચી શબ્દ
(B) એકબીજાના વિરોધી શબ્દ
(C) એકબીજાના સમવર્ગીય પદ
(D) ઉપરમાંથી એક પણ નહીં
5. MARC-IIનો કયા વર્ષે પ્રારંભ થયો ?
(A) 1962 (B) 1964
(C) 1966 (D) **1968**

13.10 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key words)

<p>અર્થપૂર્ણ સંબંધ (Semantic Relationship) :</p>	<p>સામાન્ય રીતે Semantic અર્થ છે અર્થનિર્ધારણ શાસ્ત્ર અર્થાત્ શબ્દના અર્થનો અભ્યાસ પરંતુ વિષય- નિર્દેશીકરણના સંદર્ભમાં અર્થબોધ સંબંધો એવા સંબંધો છે જે સ્થિર અને વિષયો વચ્ચેના સંબંધ જોડાણ સાથે સંબંધિત અભિપ્રાયના સામૂહિક અભિપ્રાયનું પ્રતિબિંબ છે. ઉદાહરણ તરીકે બાંધકામનું ઘટક છાપરું છે તેથી તે વિપરિત નથી. ભૌતિકશાસ્ત્ર વિજ્ઞાનની શાખા છે, અન્ય નહીં.</p>
<p>ઓપેક (OPAC) :</p>	<p>ઓનલાઈન સૂચિ આંતરક્રિયા રીતે ઉપયોગી નોંધો MARC પર આધારિત છે.</p>
<p>નિર્દેશિકા (Index) :</p>	<p>એક એવું સાધન છે જે પદ્ધતિસર રીતે ગોઠવેલ નોંધોના સંદર્ભસૂચિના જૂથોની વિશ્લેષિત સામગ્રી પ્રદર્શિત કરે છે.</p>
<p>નિર્દેશીકરણ (Indexing) :</p>	<p>નિર્દેશીકરણ એ પ્રક્રિયા છે જ્યાં જ્ઞાનના સંગઠન માટે ગોઠવેલ સાધનો અને નિર્દેશિકાઓ પ્રસરાવવામાં આવે છે. નિર્દેશીકરણ માનવીય અને કમ્પ્યુટર બંને રીતે કરવામાં આવે છે.</p>
<p>નિર્દેશીકરણ ભાષા (Indexing Language) :</p>	<p>તે શબ્દભંડોળનો સેટ છે અને નિર્દેશિકા વર્ણનો પૂરા પાડવા માટેની પદ્ધતિમાં તેમની વચ્ચે સંબંધો જાળવવા માટેની યોજનાઓ છે. તેને સુધારણાત્મક ભાષા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.</p>

પટો ટૂંકાવવા (Trucation) :	સંશોધન પરિભાષાના ટુકડા દ્વારા સંશોધન માટેની યોજના
પશ્ચાત-સંકલિત નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ (Post-Coordinate Indexing System) :	એવી નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ જેમાં નોંધો મોટાપાયે સંખ્યાના જૂથો એવા સરળ ખ્યાલોના માર્ગે જે સંકુલ વિષયો પર સામગ્રી સ્થાપીને તેમને સંયોજિત કરે છે. જેમાં ઉપભોક્તાને રસ હોય.
પૂર્વ-સંકલિત નિર્દેશીકરણ (Pre-Coordinate Indexing System) :	એવી નિર્દેશીકરણ પદ્ધતિ જેમાં વિષય પરિભાષાઓના સંયોજનો જટિલ ખ્યાલોની સાથે સંબંધિત માહિતીની સુધારણામાં ઉપયોગ માટે નિર્દેશિકા પોતે તૈયાર કરવા માટેનો સમય સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.
બુલિયન શોધ (Boolean Search) :	બુલિયન કાર્યકો (Operators) AND OR, NOT ના ઉપયોગ દ્વારા સંદર્ભસૂચિની માહિતીને યાંત્રિક રીતે વાંચી શકાય તેવી સંચિત સામગ્રીની સંશોધનની પ્રક્રિયા
માર્ક (MARC) :	એક એવી પદ્ધતિ જેમાં સૂચિકરણ નોંધો એવા ફોર્મેટ જે માહિતી તત્ત્વો ઓળખવામાં કમ્પ્યુટરને સક્ષમ બનાવે અને કુશળ રીતે વિવિધ હેતુઓ માટે તેમને વાપરે તેવી રીતે નોંધવામાં આવે છે.
વર્ણાનુક્રમ વિષય અભિગમ (Alphabetical Subject Approach)	પ્રલેખમાં સમાવિષ્ટ માહિતીના વિષય અભિગમો પૂરા પાડતી વિવિધ પદ્ધતિઓ છે તેમાંથી એક વર્ણાનુક્રમ વિષય અભિગમ પદ્ધતિ છે. આ અભિગમ પ્રમાણે

માહિતીની વસ્તુઓ પહેલાં ચોક્કસ વિષય
નીચે જૂથોમાં વહેંચવામાં આવે છે અને પછી
વર્ણાનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવે છે.

વિષય અભિગમ

ઉપભોક્તાઓ સામાન્ય રીતે

(Subject Approach) :

ચોક્કસ વિષય સાથે સંબંધિત

માહિતી-પ્રલેખો શોધે છે.

ઉપભોક્તા દ્વારા માહિતી શોધવાની

આ પદ્ધતિ માહિતીના વિષય

અભિગમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

13.11 સંદર્ભો અને વિશેષ વાંચન (REFERENCES AND FURTHER READING)

- * Brown. A. G. (1982). Introduction to Subject Indexing. 2nd ed. London. Clive Bingley.
- * Chan, Lois Mai (1986). Library of Congress Subject Heading. 7th ed. Colorado : Libraries Unlimited.
- * Coates. E. J. (1988). Subject Catalogues. London : Library Association.
- * Foskett, A. C. (1996). Subject Approach of Information. 5th ed. London Clive Bingley.
- * Hindtech. Charles R. (ed.) (1989). The Online Catalogu: Developments and Directions. London : Library Associations.
- * Piggott, Mary (1988). A Topography of Cataloguing. London. Library Association. Rowley. J. E. (1987). Organising Knowledge. Aldershot : Gower.
- * Shera. J.H. and Egan M.E. (1950). The Classified Catalogue. Chicago : ALA.p 10. Wynar B.S. (1986). Introduction to Cataloguing and Classification. 7th ed. Coloeado : Libraries Unlimited.

